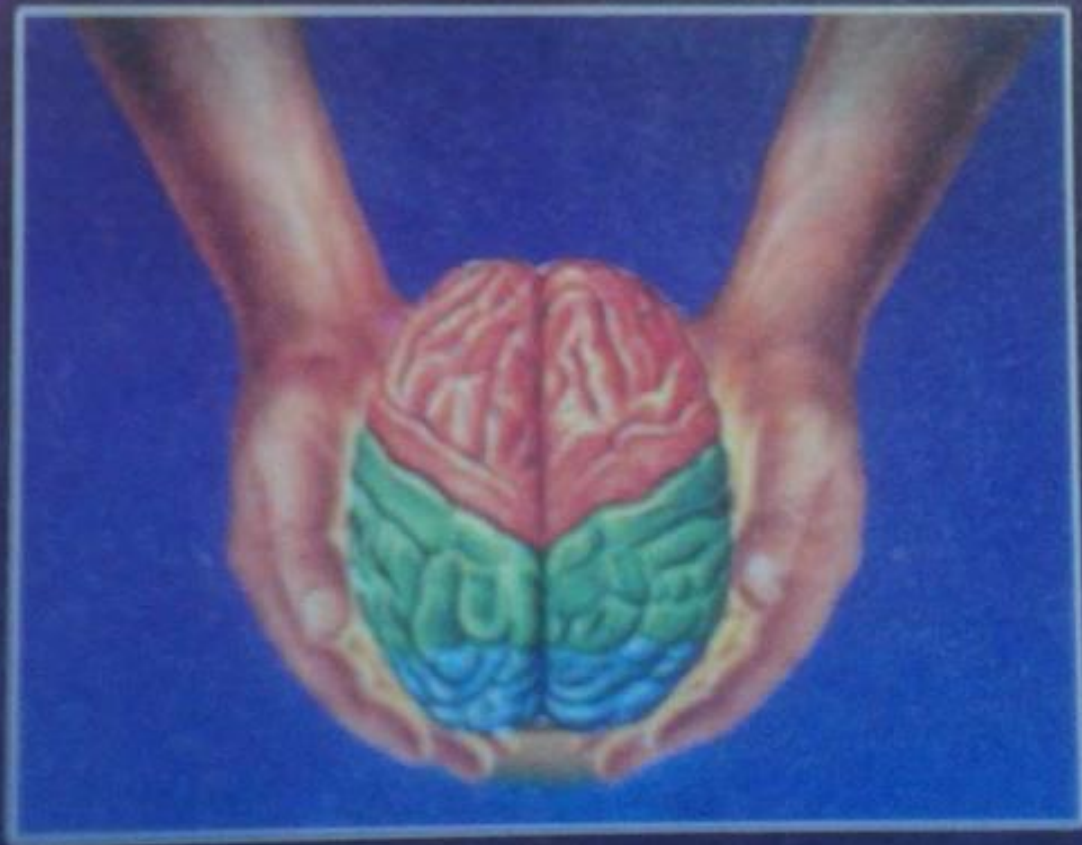

Z. IBODULLAYEV

TIBBIYOT PSIXOLOGIYASI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI

ZARIFBOY IBODULLAYEV

TIBBIYOT PSIXOLOGIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan tibbiyot oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent
«Yangi asr avlodi»
2009

Ushbu darslik tibbiyot institutlarining barcha fakultetlarida tibbiyot psixologiyasini o‘qitish uchun oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. Darslik klassik va zamonaviy tibbiyotning hamda psixologiya ilmining yetuk namoyondalari ma‘lumotlariga asoslanib va O‘zbekiston Respublikasi Davlat ta‘lim standartlari talablariga mos ravishda tayyorlangan. Darslikdan, shuningdek, klinik tibbiyotdan dars beruvchi mutaxassislar, amaliy psixologlar tayyorlash fakultetlari, tibbiyot kollejlari talaba va o‘qituvchilari, magistrlar, shifokorlar va ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

Muallif:

Zarifboy IBODULLAYEV,

Toshkent tibbiyot akademiyasi asab kasalliklari kafedrasida
professori, tibbiyot fanlari doktori

Taqrizchilar:

U.H.ALIMOV,

tibbiyot fanlari doktori, professor

V.M.KARIMOVA,

psixologiya fanlari doktori, professor

B.G.G‘OFUROV,

tibbiyot fanlari doktori, professor

Ushbu darslikning biror bir qismi muallif ruxsatisiz kompyuterga kiritilishi yoki boshqa bir ko‘rinishda chop qilinishi man etiladi.

ISBN 978-9943-08-579-4

© Z.Ibodullayev. «Tibbiyot psixologiyasi». «Yangi asr avlodi», 2009-yil.

IKKINCHI NASHRIGA SO‘Z BOSHI

*Vujud ruh amriga vojibdir.
Abu Ali ibn Sino*

Har qanday fan o‘zining yo‘nalishi va maqsadlariga ega. Psixologiya fani ham bundan istisno emas. «*Psyuxé*» atamasi yunoncha so‘z bo‘lib, «ruh», «ruhiyat» degan ma‘noni anglatadi. Demak, psixologiya inson ruhiyatini o‘rganuvchi fandır va bu fanning tarmoqlari juda ko‘p. Tibbiy psixologiya o‘z uslublari va yo‘nalishlariga ega fandır. U tibbiy va ijtimoiy-gumanitar fanlarga asoslanib o‘rgatiladi.

Tibbiyot psixologiyasiga bag‘ishlangan dastlabki darslik XX asrning boshlarida mashhur nemis psixiatri va psixologi Ernst Krechmer tomonidan yaratildi. Uning tavsiyasi bilan tibbiyot psixologiyasi birinchi bor Yevropada alohida fan sifatida o‘qitila boshlandi. Keyinchalik tibbiyot psixologiyasiga oid bir qancha darsliklar yaratildi va bu fan dunyoning barcha universitetlarida, tibbiyot institutlarida o‘qitila boshlandi. Ta‘kidlash lozimki, tibbiy psixolog sog‘liqni saqlash tizimining barcha sohasida faoliyat ko‘rsatadi. Ayniqsa, klinikada faoliyat ko‘rsatuvchi psixolog bevosita bemorlar bilan ishlaydi, kasallik klinikasini o‘rganadi va vrach kabi bemorlarni davolaydi. Shuning uchun aksariyat davlatlarda «Tibbiyot psixologiyasi» fani «Klinik psixologiya» deb ataladi.

Qo‘lingizdagi «Tibbiyot psixologiyasi» darsligi tibbiyot institutlari uchun o‘zbek tilida tayyorlangan dastlabki darslikning ikkinchi nashridir. Darslik XXI bobdan iborat bo‘lib, unda G‘arb va Sharq davlatlarida tibbiyot psixologiyasining tarixi, olimlar va faylasuflarning bemor psixologiyasiga oid qarashlari, miya va ruhiy jarayonlar, neyropsixologiya asoslari, bilish jarayonlariga (ong, diqqat, xotira va h.k) oid ma‘lumotlar, Freyd nazariyasi, psixogigiyena, psixoprofilaktika va deontologiya asoslari bayon qilingan. Darslikda bir nechta boblar psixosomatik tibbiyotga oid bo‘lib, unda psevdonevrologik va psixosomatik sindromlar, seksual

buzilishlar psixologiyasi, nevrozlar va depressiya, turli kasalliklarda (nevrologik, narkologik, jarrohlik, ginekologik, onkologik va h.k.) bemorlar psixologiyasidagi o'zgarishlar va ularni davolash usullari yoritilgan. Psixodiagnostika bobida psixologik testlar va ulardan foydalanish usullari keltirilgan. Psixoterapiya va psixofarmakoterapiya usullari alohida bobda bayon qilingan. Darslikning so'ngida bemorlarda psixologik statusni tekshirishning umumiy qonun-qoidalari va tibbiy-psixologik atamalar tahlili yoritilgan.

Ushbu darslikning birinchi nashri 2008-yil bosmadan chiqdi va talabalar, o'qituvchilar orasida katta qiziqish uyg'otdi. Fikrimizcha, buning asosiy sababi darslikning Davlat ta'lim standartlariga mos ravishda tayyorlanganligidir. Darslikning ikkinchi nashriga biz qo'shimcha ma'lumotlar kiritdik. «Fan haqida tushuncha», «Diqqat va xotira», «Shaxs, temperament va xarakter» boblari yangi materiallar bilan to'ldirildi. «Asab sistemasi kasalliklarida bemorlar psixologiyasi» bobiga «Miya insultlarida bemorlar psixologiyasi», «Meningit, meningoensefalit va ensefalitlarda bemorlar psixologiyasi» kabi yangi mavzular kiritildi. Aksariyat boblardagi ortiqcha ma'lumotlar qisqartirilib, zarur ma'lumotlar bilan boyitildi. Aksariyat boblar psixologik tekshiruv usullari bilan to'ldirildi, ularga psixologik testlar kiritildi. «Atamalar tahlili» ham qo'shimcha ma'lumotlar bilan to'ldirildi.

Darslikning ikkinchi nashri ham o'quvchilarga manzur bo'ladi, degan umiddamiz. Muallif psixologiya fanlari nomzodi, dotsent To'laganova G.Q.ga «O'zbekistonda tibbiyot psixologiyasining rivojlanish tarixi» qismini yozishda ko'rsatgan yordami uchun o'z minnatdorchiligini bildiradi.

Muallif

I BOB. TIBBIYOT PSIXOLOGIYASI FANI, VAZIFALARI VA QISQACHA TARIXI. MIYA VA RUHIY JARAYONLAR

*Barcha san'atlar ichida eng buyugi – tibbiyotdir.
Gippokrat*

1.1. Fan haqida tushuncha

Aytish joizki, “Tibbiyot psixologiyasi” va “Klinik psixologiya” fanlariga ta’rif berishda hanuzgacha bahslar davom etmoqda. Ba’zi mualliflar ushbu fanni ikkala nom bilan ataluvchi bitta fan deyishsa, boshqa bir mualliflar klinik psixologiya tibbiyot psixologiyasining bir qismi deb atashadi. Aksariyat davlatlarda “Klinik psixologiya” tushunchasi keng tarqalgan. Biroq shuni alohida ta’kidlash lozimki, bu fan qanday atalishidan qat’i nazar, u tibbiyot va psixologiya fanlari negizida paydo bo’lganligiga shubha yo’qdir. Klinik psixologiyaga ko’proq psixogen (psixosomatik) kasalliklar klinikasi, diagnostikasi, davolash usullari bilan bog’liq bo’lgan muammolarni o’rganadigan fan sifatida qarash lozim. Bu uning nomiga ham mos keladi. Klinik psixologiyani klinik fanlardan (terapiya, xirurgiya, ginekologiya va h.k.) ajratib o’rganib bo’lmaydi. Klinik psixologiyaning maqsad va vazifalari klinik fanlarga o’xshab ketadi. Klinik psixologiya – tibbiyot psixologiyasining bir bo’limidir.

Tibbiyot psixologiyasi klinik psixologiyaga qaraganda kengroq ma’no kasb etuvchi fan bo’lib, u tibbiy yo’nalishdagi barcha fanlarni o’z ichiga qamrab oladi, ya’ni deontologiya, etika, psixodiagnostika, psixoterapiya, tibbiy-psixologik ekspertiza, psixogigiyena, psixoprofilaktika va h.k.

Tibbiyot psixologiyasini shartli ravishda 2 ga ajratish mumkin: umumiy tibbiyot psixologiyasi va xususiy tibbiyot psixologiyasi yoki klinik psixologiya.

Umumiy tibbiyot psixologiyasi quyidagi muammolarni o’rganadi:

- tibbiy xodimlar (vrach, hamshira) va bemorlar orasidagi o’zaro munosabatlarni;
- odamning psixologik shakllanish bosqichlarini (bolalik, o’smirlik, katta va qarilik davri psixologiyasini);
- temperament, xarakter va shaxs muammolarini;
- deontologiya va etika tamoyillarini;

- psixogigiyna va psixoprofilaktika muammolarini;
- psixodiagnostika (psixometriya) va psixoterapiya (psixokorreksiya) tamoyillarini;

- tibbiy-psixologik ekspertiza muammolarini.

Xususiy tibbiyot psixologiyasi (klinik psixologiya) quyidagi muammolarni oʻrganadi:

- psixosomatik buzilishlarning etiologiyasini, klinikasini, diagnostikasini va davolash usullarini;

- turli xil kasalliklarda (terapevtik, xirurgik, ginekologik va h.k) bemorlar ruhiyatida kuzatiladigan oʻzgarishlarni;

- turli xil defektlar bilan tugʻilganlar psixologiyasini;

- psixoterapiya va psixofarmakoterapiya usullarini turli kasalliklarda qoʻllashni.

Tibbiyot psixologiyasi bilan yondosh boʻlgan bir necha fanlar haqida maʼlumot berib oʻtamiz. Bular:

- **neyropsixologiya** – psixologik metodlarni qoʻllab bosh miya zararlanishlarida kuzatiladigan oliy ruhiy funksiyalarning buzilishlarini oʻrganadi. Ushbu fan nevrologiya va psixologiya fanlari negizida paydo boʻlgan;

- **psixonevrologiya** – asab sistemasining funksional buzilishlarini oʻrganuvchi fan boʻlib, psixiatriya va nevrologiya fanlari negizida paydo boʻlgan;

- **psixofiziologiya** – ruhiy faoliyat va fiziologik jarayonlarni yagona jarayon sifatida koʻradigan fan boʻlib, psixologiya va neyrofiziologiya fanlari negizida paydo boʻlgan.

- **patopsixologiya** – shaxs va ruhiyatning buzilishi qonuniyatlarini oʻrganuvchi fan boʻlib, psixiatriya va psixologiya fanlari negizida paydo boʻlgan;

- **psixopatologiya** – psixiatriyaning bir boʻlimi boʻlib, ruhiy kasalliklarda uchraydigan simptom va sindromlarning etiologiyasi, patogenezi, klinikasi va diagnostikasini oʻrganadi;

- **psixosomatik tibbiyot** – tibbiyot psixologiyasining bir boʻlimi boʻlib, psixogen omillar bilan ichki aʼzolar kasalliklari orasidagi oʻzaro munosabatlarni oʻrganadi;

- **psixogigiyna** – ruhiy salomatlikni taʼminlash, saqlash va qoʻllashga qaratilgan fan boʻlib, tibbiyot psixologiyasi va gigiyena fanlari negizida paydo boʻlgan.

- **psixoprofilaktika** – ruhiy kasalliklarning kelib chiqishi va rivojlanishining oldini olishga qaratilgan fan boʻlib, uning vazifalari psixogigiyna bilan chambarchas bogʻlangan;

– **psixodiagnostika** – insonning ruhiy holatini psixologik usullarni qoʻllagan holda sifatiy va miqdoriy baholashni oʻrgatuvchi fan;

– **psixozanaliz** – inson ruhiyatini ong va ongsizlik qonuniyatlariga asoslanib oʻrganuvchi fan boʻlib, insonning xatti-harakatlari shakllanishida instinktiv reaksiyalarga asosiy urgʻu beradi.

Ushbu fanlarning aksariyati (psixoprofilaktika, psixogigiya, psixodiagnostika, psixosomatika, neyropsixologiya) tibbiyot psixologiyasining boʻlimlari sifatida ham oʻrganiladi.

1.2. Tibbiyot psixologiyasining qisqacha tarixi

Odamzot paydo boʻlibdiki, turli kasalliklarga qarshi kurashib kelgan. Bemor odamni darddan xalos qilish uchun turli usullar oʻylab topishgan. Qadimda bemorlarni davolashda gilyohlarni koʻp qoʻllashganini tarixiy manbalardan yaxshi bilamiz, lekin ruhiy taʼsir oʻtkazish yoʻli bilan davolash qachon qoʻllanila boshlanganligi bizga nomaʼlum. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, hozirgacha nomi maʼlum boʻlgan deyarli barcha tabiblar bemorlarni davolashda ruhiy usullarni koʻp qoʻllashgan. Ularning aksariyati birinchi tabib – organizmning oʻzi va aynan u har qanday kasallikka qarshi kurashishi kerak, bizning vazifamiz esa unga yordam berishdir, deyishgan.

Qadimgi davr adabiyotiga nazar tashlaydigan boʻlsak, tibbiyot, falsafa va psixologiya fanlarining chambarchas bogʻlanib ketganligining guvohi boʻlamiz. Miloddan ilgari yashab oʻtgan deyarli barcha faylasuflar tibbiyot va psixologiyaga oid oʻz fikrlarini yozib qoldirishgan, chunki ular ruhiy kuchlarning manbaini inson miyasi bilan bogʻlashgan.

Qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi VI asrda bitilgan zardoʻshtiyarning muqaddas kitobi «**Avesto**» da tibbiyot va psixologiyaga oid muhim maʼlumotlar keltirilgan. «Avesto» uch kitobdan iborat boʻlib, uning birinchi kitobi («Vendidat»)da tibbiyotga oid maʼlumotlar berilgan. Unda jismoniy va ruhiy poklanish haqidagi qonunlar majmuasi keltirilgan. «Avesto» kitobida biz koʻrish, eshitish, hid bilish va taʼm bilish markazlari miyada joylashgan, degan fikrlarni uchratamiz. Kitobda «Hayot markazi suyak iligida joylashgan», deyilgan. Shuningdek, kitobda odam anatomiyasi va fiziologiyasiga oid juda qiziqarli maʼlumotlar keltirilgan. Inson salomatligini saqlash yoʻllari yoritilgan.

«Avesto» kitobida nafaqat ruhiy tushkunlik, balki jismoniy zoʻriqish ham kasallikka olib kelishi aytilgan. Kasalliklarni davolashda jarrohlik va ruhiy tinchlantirish davolashning asosiy usullaridan biri, deb koʻrsatilgan. «Avesto»da gigiyena, profilaktika, ozoda yurish, yomon narsalarga yaqinlashmaslik, toza havoda sayr qilish, sifatli ovqatlar

tanovul qilish va toza ichimlik suvi ichish haqida ham ko'p ma'lumotlar keltirilgan. Kitobda yoshlar jismoniy va ruhiy baquvvat bo'lishi uchun to'yib ovqatlanishi, yetarli darajada ovqatlanmaydigan xalq kamquvvat bo'lishi ko'rsatilgan.

Miya va ruh orasidagi munosabatlarga oid qarashlari bilan mashhur bo'lgan tibbiyot fanining otasi **Gippokrat (Buqrot** – miloddan avvalgi 460–377-yillar) asarlari bugungi kungacha yetib kelgan. U odam anatomiyasi va fiziologiyasini chuqur o'rgandi, bosh miyaning tuzilishi bilan qiziqdi. Gippokrat odamlar xulq-atvorini kasalliklar kechishiga bog'lab o'rgandi va temperament haqida ta'limot yaratdi. Gippokrat odam temperamentini to'rt tipga ajratdi:

1) **sangvinik** – harakatchan, xushchaqchaq, irodali odam, ularning organizmida qon ustunlik qiladi;

2) **xolerik** – tez jahli chiqib ketadigan, hissiyotga beriluvchan odam, ularda jigar o'ti ustunlik qiladi;

3) **flegmatik** – bosiq, kam harakatchan va sust odam, ularning organizmida flegma (shilliq, xilt) ustun turadi;

4) **melanxolik** – o'z kuchiga ishonmaydigan, doimo tushkun, tang ahvolda yuradigan, qiyinchiliklardan qo'rqadigan odam. Ularning qonida melanoza (safro, qora o't) ustunlik qiladi.

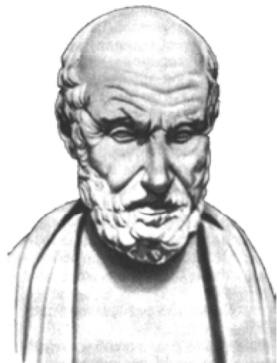
Gippokratning fikricha, sangviniklar kasallikka kam chalinadilar, xoleriklar va melanxoliklar kasallikka moyil kishilardir. Gippokrat «Kasalliklarning kechishi va bemorning tuzalishi uning temperamentiga bog'liq», degan. Bu ta'limot keyinchalik barcha olimlarda qiziqish uyg'otdi. Hozirgi kunda yetakchi psixologlar va vrachlar bemorlarni davolashda ularning temperamentiga alohida e'tibor berishadi.

Gippokratning tibbiyot oldidagi yana bir buyuk xizmati uning vrach qasamyodini yaratganligidir.

Gippokrat qasamyodi

«Tabib Apollon, Asklepiy, Hikiyeya va Panakeya hamda barcha xudolar nomi bilan va ularni guvohlikka olib, quyidagilarni kuchim va idrokim boricha halol bajarishga qasamyod etaman va yozma ravishda va'da beraman: meni tabiblik san'atiga o'rgatgan kimsani o'z ota-onam bilan barobar ko'raman, u bilan boyligimni bo'lishaman, agar u muhtoj bo'lib qolsa, yordam beraman, uning avlodini o'z aka-ukalarimdek ko'raman va bu san'atni o'rganishni istasalar, pul olmay va hech qanday shartsiz o'rgataman. O'z o'g'illarimni, ustozimning o'g'illarini va talabalarimni qo'llanma, og'zaki dars va boshqa usullarda o'qitaman. Men har qanday zarar keltirish va adolatsizlikdan saqlangan holda, o'z kuchim va idrokim darajasida bemorning hayot tarzini

uning foydasiga yo'naltiraman. Men hech qachon mendan iltimos qilgan kimsaga o'ldiradigan dori bermayman va bunday yo'lni ko'rsatmayman, shuningdek, hech qanday ayolga bola tushiruvchi dori bermayman. O'z hayotim va san'atimni pok va nuqsonsiz o'tkazaman. Men qanday uyga kirmayin, u yerga hech qanday g'arazsiz va yomon niyatsiz, faqat bemor manfaatini ko'zlab qadam qo'yaman, ayniqsa, ayollar va erkaklar, ozod kishilar va qullar o'rtasidagi ishqiy ishlardan uzoq bo'lishga intilaman. Davolash jarayonida yoki usiz kishilarning hayotida oshkor qilinishi mumkin bo'lmagan va sir saqlangan nimaiki ko'rgan yoki eshitgan bo'lsam, bu haqda hech kimga hech narsa aytmayman. Menga, shu qasamyodni so'zsiz bajaruvchi sifatida hayot va san'atda abadiy baxt va shuhrat ato etsin. Bu qasamyodni buzuvchilar va yolg'on qasamyod beruvchilar uchun buning aksi bo'lsin!»

Gippokrat
(miloddan avvalgi
460–377-y. y.)

Gippokrat davridan boshlab bu qasamyodni barcha tabiblar qabul qilganlar. Hozirgi kunda ham bu qasamyod o'z kuchini yo'qotgani yo'q va barcha mamlakatlarda bo'lajak vrachlar uni qabul qilishadi. Bu qasamyod vrachni o'z kasbini sevishga va ulug'lashga, bemorlar va hamkasblarini hurmat qilishga, o'z ilmini faqat odamlar salomatligi yo'lida sarflashga, yomon maqsadlarda qo'llamaslikka chorlaydi.

Ma'lumki, vrach qanchalik urinmasin, davosi qiyin kechadigan kasalliklar bor. Bunday paytlarda vrach ruhan va jismonan charchaydi, bemori tuzalmaganidan aziyat chekadi. Ba'zan bemor va uning yaqinlari tomonidan dashnomlar eshitadi. Bu haqda Gippokrat shunday degan: «Tibbiyot asosan tinchlantiradi, ba'zan davolaydi, juda kam hollarda esa darddan butunlay xalos etadi». Demak, hamma bemorlarni ham ko'ngildagidek davolash qiyin. Gippokratning bu so'zlarida pessimizm ufurib turgan bo'lsa-da, zamirida achchiq haqiqat yotibdi. Bu so'zlarning aytilganiga bir necha asrlar bo'ldi, o'tgan davr ichida eng kuchli diagnostika va davolash usullari ishlab chiqildi, lekin shunday bo'lsa-da, bugungi kunda tibbiyot ba'zi kasalliklarni davolashda ojizlik qiladi.

Gippokrat bir qator asab va ruhiy kasalliklar haqida risolalar yozib qoldirgan. U isterik kasalliklarni chuqur bilimdonlik bilan o'rgandi va bemorlarni davolash yo'llarini ishlab chiqdi. Gippokrat bemorlarni davolashda sog'lom turmush tarziga va to'g'ri ovqatlanishga qattiq rioya qilish kerakligini aytgan, kasalliklarning sababini aniqlab, ularni bartaraf qilishga intilgan.